ОПОВІДАННЯ

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвище Морда. За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями Морда наче навмисне спиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки, і ноги, і похилені кремезні плечі. Тоді Лазар залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, Морда нерішуче спинявся, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворушив губами, але мовчав. Оглядівши цілого, переводив погляд в простір і мовчки йшов далі. Се помічали і другі, бо покидали роботу, і з-під сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі. Раз Морда заговорив:

— Що, братец Лазар, погано живеться у нас?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. "Чого нав'яз?" — говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але Морда не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до

його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив:

— Нічого, братєц... може бути і краще...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скосив жовті білки і, скривлений, дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився, його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Се було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав проріст десь в глибині.

Здавалось, все йшло, як і перше, а таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрми Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, усередині, щось ворушилось. Давнє, забуте і неприємне, засипане вагою новіших подій, останніх вражень. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав докупи і намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яті, йому вчувались передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захиститись од смерті; коли він бачив перше п'ять трупів у глухій корчмі, що не могли вже спинити грабунку, тепер увагу займало друге — він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других легше було забити? Чи кінчав зразу, чи, може, мучив? Дивився в очі? В обличчя? Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Невважаючи на те що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки і почуття. Він ще й ще раз вертався до тих самих дрібниць; і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думка стрибала у інший бік та блукала по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем повісив кота. Нещасного, з обдертим хвостом і вухами, зацькованого псами кота...

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер,— і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавко гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помиї; попереду стирчала чужа спина і жовта воскова шия, а обдертий, заморений кіт знов несподівано виплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі. Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? Тріпалась в ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці.

А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других цинічними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувать.

— Гей, ти! Один з другим! — кричав тонким баб'ячим голосом.— Сволоч, драбуги! Перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходивсь по їх обличчях, як вогкість по стінах...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть, йому хотілось тоді різати, вішать, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві головку — і амінь... А разом з тим, немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймавсь за роботу— носив воду і дрова, замітав двір, так наче нічого не сталось. Очі дивилися в себе, губи під стриженим вусом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ходу часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці і рахував.

— Один — двадцять п'ять, за двох — півсотні... за десять буде триста без п'ятдесяти... та ще одежа...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом щезала тюрма і сірий халат, зникав з-перед очей повішений кіт і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: "Справишся, братец?" — "Будьте спокійні..." — і круглу безвусу Мордину пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазареве круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од всіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви. Якось так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в "котах", такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну, що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагон і веде приємну розмову з сим важним жандармом у синім мундурі й при шашці. "Ну да... положим..." Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі "трудно", а далі звів мову на тих, через кого стало "трудно". Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було,так тепло і так приємно од того, що сей важний жандар, в мундурі й при шашці, стискає руку і говорить, як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїздів на звощику Лазар опинився в тюрмі. Тут, невважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того,

як оглядали його, ззирались та щось шептались, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок — і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лампу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: спас підняв руку і благословив.

— Ну, тепер спи,— кинув смотритель якимсь тремтячим, наляканим голосом.— А коли треба — звертайсь до Івана або до Каленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку — все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода — все як для пана. І коли б не високе, в залізних гратах вікно, коли б не "параша" — Лазар міг би подумать, що ночує десь в горницях в пана. Обвів очима стелю, лампу і образ, поклав свої плечі на рябеньку подушку, підняв в чоботях ноги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій все — вуси, волосся, старий мундур — звисало і опадало, наче довго лежало в воді і тільки що вийняте звідти, його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затабаченим носом. Лазар подумав, що ся людина мусить довго і вперто кашляти блідим скрипучим кашлем.

І справді, Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

— Здоро-овий дяденька! — тихо сказав він і розсипав легенький сміх.— йдіть чаю пити... А спати на ліжку в халявах не полагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

— Ти почім знаєш, що мені можна? — зацікавився Лазар і навіть зліз з ліжка.

— А знаю... приказано, значить...— І він знов розтрусив сміх, як сніжок.

— Бо ви казенний чоловік,— додав він згодом зовсім поважно,— для отечества, значить...

— О, так-таки й все? Ну, а горілки?

— Можна.

— І карти?

— Скільки завгодно... зо мною можна... І тут который другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Не вільно було одчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувався у дорозі, він знову став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по двору, бачився з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалось: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холов і булка принадно всміхалась. Не встиг він напитись чаю, як одчинились двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке велике крісло, обдерте ззаду і сполoвіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом ввійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворушив ротом, наче жував.

— Подержи, Йване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краще. Видно було, що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді — карти. Іван усе програвав і сердивсь; Каленикові везло: йшла раз у раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! І що він схоче, те і роби. Спочатку, на самоті, його турбувало: коли ж се буде? І як воно буде? Лазар чекав. Ось-ось покличуть і поведуть; почнеться нова робота, нове життя. Час йшов, а Лазаря ніхто не кликав, життя не змінялось, і він вже думав, що про нього забули.

Але раз несподівано його збудили вночі. Спросоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса за плечі. Лаявсь, не хтів вставати, і світло лампи різало очі. Однак мусив звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха бряжчав острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки, і вони вийшли. Ще ледве-ледве світало. Повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадався, і щось сіпнуло його за серце.

їхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше, і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув й перехрестив рота.

— М-да-а! — протяг він ліниво.— Хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долинці, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп.

Він виліз з брички, підійшов до риштування і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

— Ну, приготовсь! — сказав жандар.

Лазар зліз на риштування, доторкнувся до петлі, гойднув її і так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

— Засукуй рукава! — коротко кидав жандар.

І зараз Лазар почав одщібати рукава, без думки: навіщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе і пожбурнув назад; тоді поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизивсь до нього і приклав злегенька до голого місця пучку. Потім зараз вийняв годинник.

— Вже скоро будуть... І закурив цигарку.

Пройшло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в синім, холоднім полі дирчав деркач і вився димок од цигарки жандара.

Враз несподівано збоку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду — чорні солдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив, — се ясне, як льон, волосся. Біла хустинка сповзла з них на плечі, і тонкі волосинки світились як золоті. Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть,

що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого — того, для кого зійшлися сі люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя — такого не було.

"Невже дитина?" — питав він в себе і чув усередині якесь невдоволення, так наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштування. Чому не плаче? Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба — і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так наче крикнула чайка. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на риштування. Лазар стояв і дивився, неначе забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злості, ані цікавості.

— Зв'яжи їй руки! Балван!

Се його опам'ятало; накинувсь на неї грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки, так, хрест-нахрест, і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плутав мотузку та в'язав вузлик.

— Де запинало? йолоп!.. А він забув.

Врешті подали — білий і довгий мішок. Він так старався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А проте Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив з-під ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило обрій, людей, весь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь незвичайну, смертельну

тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом деркач й блищав годинник в руках у лікаря.

До Лазаря наблизивсь смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:

— М-молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуси. Тоді забряжчали рушниці, заметушились люди, і був кінець...

Того дня Лазар міг пити, скільки хотів. Іван і Каленик втомились носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне старався згадати, що вона крикнула тоді, перед смертю? Голос він чув, але слова сховались в тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Підвечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжко й заснув.

У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів й не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжної шиї жив на його руці та розлазивсь по тілу, неначе мурашки. Тепер він бачив всі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвівався, коли ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчатко з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схиляла голову, шию, а довгі, гострі передки черевичків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось, що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після сього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавості. Тепер не цікавило його вже

питання: як воно буде? Не почував злості, яку старався роздути у собі перше, ще там, в тюрмі. Було навіть дещо приємне: він бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари, і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця. Другі, бліді, як трупи, ледве сунули ноги, мліли, і треба було зводить їх вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось — і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло,— і був кінець. Раз обірвався мотуз— і довелося вішати вдруге. Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий, і, коли він вибив дошку з-під ніг, тіло стрибнуло немов скажене і одірвалось. А в білій сорочці лишилась голова і літала на шнурі, як змій, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель і довелось наново прати білий мішок.

Кожний з "клієнтів", стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі сі дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Се те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ — усе те спливало на пам'ять лиш в сні, а не увіч. Вдень найчастіше він нудився або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що загадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав.

Раз вранці, своїм звичаєм, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не схотів пити: "Подать самовара!" Іван перечив і поясняв, але Лазар вхопив чайник й шпурнув ним в Івана. Побив посуду, а Івана попік. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: "Подать самовара!" Старший утік, а

самовар принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з них вимагав. Опріч горілки, він схотів пива — і щодня давали пиво. Носили на його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І се п'янило Лазаря.

— Сволоч!—гукав він на них.— Робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала у ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадать щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика — і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

— Кашляй!

Каленик всміхався і нерішуче мовчав.

— Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рота, але починав вже покашлювати стиха. — Ну, дужче, йолопе, чуєш?!

— Кахи-кахи! — скрипів Каленик.

Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом й затягуванням.

А за кілька хвилин Лазар знов кликав:

— Каленик! Кашляй!..

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистить арештантів од кривди. Починав з того, що робив "смотр" Іванові і Каленикові. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпирав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре, у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуси у нього кумедно стирчали, як у собаки.

— Як тебе звать? Йваном? Брешеш. Я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма! Зачим ти мучиш людей? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може, він кращий за тебе, бо за гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля-ади! Як тільки дізнаюсь, я тебе... я тебе... в двадцять чотири години...

— Ну, тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з

тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуй. Ногу... як ти ногу держиш? З ким ти говориш, га? Крадеш? Годуєш борщем з червою? Б'єш в морду? На арештантах сорочки чорні! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша... Скрізь непорядки, я вас!.. Подать смотрителя!..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалітись, і врешті приходив смотритель, якийсь несмілий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердився, а умовляв, прохав, соромив, і кисла, винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

Й вигадував далі.

Часом на нього нападав страх; усього боявся, все було вороже, все проти нього; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здалось, що за ним стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти всередину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли втекти вже і сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у лють і кричав на Івана:

— Не дивися на мене! Забери свої очі, чуєш, бо видеру з лоба!..

Але очі верталися, лазили по обличчю, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб. Се дратувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі — карі, сірі і голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітались, як квіти, гарні слова і, мов будяки з пилом,— прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерті, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим таємним життям. І се будило знеохоту і втому.

його одривали од снів. Він мусив іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одягавсь. А після того знов нудний день, п'яний туман, коверзування.

Так минали дні й ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межи ними почалась розмова.

Він. За що ти мене вбив?

Лазар. Хіба я знаю? Звеліли.

В і н. Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не схоче. Признавайся: ти вбив за гроші?

Лазар. Я ще раніш зарізав п'ять душ. В і н. Ти не крути. Нащо зарізав? Лазар. Вони кричали... Мені страшно стало... боявся, прибіжать люди і зловлять. В і н. Ну, далі.

Лазар. І сам не знаю, як се зробив. Я не хотів... не мав на думці.

В і н. От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за се прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Лазар. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш, ти! Чуєш!

В і н. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидющий, ти, може, з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Лазар. Ти думаєш — легко мені? Втомився я дуже... душею і тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на однім місці та влазили в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ немилий. Так було тісно, сіро і душно у камері, а тіло стало лінивим, млявим. Не хотілось навіть горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили — не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знущатись з Івана, мучить Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком, гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трощив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші. Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і вищиряла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжко, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентавсь важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилявсь до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: "Сволоч!" Знову ходив, знов снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: "Сволоч!"

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та, перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала:

— За що ти вбив?

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хотів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче — добре! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лиш через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх? Чи йому краще тепер, ніж перше?.. Вона говорила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом як золоті.

Лазар хотів, щоб вона ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання:

— А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить...

Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль? До неї? До себе?

Тепер він хтів тільки знати, що вона крикнула тоді, перед смертю.

Тепер він хтів тільки знати, що вона крикнула тоді, перед смертю.

Але дівча тихо всміхнулось і з докором сказало:

— Чому не слухав?

Іван і Каленик поклали, що Лазар, мабуть, перепився. Се вони вивели з того, що він якось чудно поводивсь. Став невеселий, тихий і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того ні з сього, простягне руки, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не стежать, виймає руку, огляне уважно і зараз ховає. Що він там бачив?

Ся нова звичка особливо була їм помітна, коли грав в карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукави або ховав позад себе і, сердитий, розлючений, виганяв їх із хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз він підгледів, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. "Бо він святий",— сказав наголос. Ха-ха! Бо він святий! Хо-хо! — і обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандара? Смотритель? Ні, він сам, як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди? Один чи багато? Він хотів би побачить людей, од яких він навіть кращий.

Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш, і хто їх покаже? Хто їх вгадає? його немічна думка билась, як муха об шибку, й, знесилена, падала вниз. Зате всередині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара, йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно, хоч сього не дозволяли. До нього з-за ґрат влітала вогкість і тиша, а око жадливо ловило все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води, в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А долі, на вогкій землі, світились червоні вікна, і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! його ховають. їм навіть сором показати його. Які ж ті люди?

* * *

— Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі, як гусінь. Хотілося скинути гусінь, і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, і лоскотала плече.

— Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі — над ним схилився жандар. Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги. Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

— Ну!

— Я не піду.

Ха-ха! Се було забавно! Він не піде! Жандар сміявся, і бряжчала враз з сміхом жандарова шабля.

— Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

— Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар вже розсердивсь.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, нарешті? Хто він такий? Великий пан, старший, начальник? Ще розмовляй з ним, В якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив й побачив нове обличчя, скривлене ГНІВОМ, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям, і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

— Ти кращий за мене? Кращий? Ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лють.

— Покажи руки: чисті? Я тільки кат? Нащо ж ви годите катові, сволоч!

І перше аніж отямився жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

— На ж тобі, на!.. Збирай своє...

— Він п'яний! — гукнув жандар. — Зв'язать його зараз!

Не легко було зв'язати. Лазар кидавсь по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

— На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибрана хата.

Знявсь в хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня. На його напали, а він боровся і не давався. Проте в'язали і били.

Приходив смотритель, лаявсь та умовляв. Як можна? йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язаний Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

***

Потім, надалі, Лазар скорився. Затих і вже не сперечався, коли будили по ночах, йшов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилось знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий, слухняний. Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним. Навіть стежили менше.

Вони поклали, що з того часу,— як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар — вони ж не самі, хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...

Той "він", далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То "він" скаже: "Забий" — і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходить по Лазаря, а Лазар накладає на шию мотузку. Немов павук, гладкий, окатий, сидить в павутинні і стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались в тугий клубок, йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на усі боки і все ворушить. Що коли б отак підійти, узяти в пригорщу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер вже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? йому уявлялось, що він такий, наче смотритель Морда: груба безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазар підходить близько до нього, до самої пики, і каже: ти зло? — і бац-бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда? — і знову — бац-бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на йому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпали плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як се зробити: його навчили.

І перший раз, після утоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи,— уперше почув він смак душогубства.

Почув ненависть у серці і розкіш муки.

Червень 1907 р.